

A PIARISTA URADALOM TÖRTÉNETE 1806 ÉS 1848 KÖZÖTT

HISTORY OF THE PIARIST ESTATE BETWEEN 1806 AND 1848

Balla János

Nemzeti Közszerzői Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A 19. század elején súlyos anyagi nehézségekkel küszködő piarista rend I. Ferenc adományából megkapta az egyik legnagyobb múltú magyarországi nagybirtokot, a Szent István király által létrehozott székesfehérvári örkanonokság ingatlanvagyonának (kustodiátus) mintegy 50 000 holdnyi földterületét. A szerzetesek által irányított uradalom állandó jövedelmet biztosított a rendtartománynak, amit az iskolák fenntartására fordíthattak. A feudális gazdálkodásba lassan beletanuló szerzeteseknek azonban több kihívással kellett szembenéznük 1848-ig: a reformkori országgyűlések a régi gazdasági rend kereteit feszegették, megpróbálták újraszabályozni a földesúr és jobbágy kapcsolatát. Mindeközben a reformellenzék körében egy komplex társadalmi, gazdasági, politikai program bontakozott ki, ami egy polgári Magyarország megteremtését szorgalmazta. A piaristák ugyan követték a változásokat, mégis váratlanul érte őket az áprilisi törvények által teremtett új helyzet, ami – a rend szempontjából – bizonytalanságot, sőt az uradalom szempontjából több megoldhatatlannak látszó problémát vetett fel.

ABSTRACT

At the beginning of the 19th century, Francis I donated the Piarist order, which was experiencing serious financial difficulties, one of the historically most significant estates in Hungary, the 50,000 acres of land that was owned by the Custodiat of the Diocese of Székesfehérvár, established by King St. Stephen. Under the supervision of the friars, the estate provided the monastery with a steady income, which they could use to maintain the schools. However, the friars, who were slowly getting used to agricultural activity under the feudal system, had to face several difficulties until 1848: the Reform Diets were challenging the framework of the old economic order, and tried to re-regulate the relationship between landlords and serfs. In the meantime, a complex social, economic and political program was emerging among the reformist opposition, calling for the creation of a bourgeois Hungary. Although the Piarists kept up with the changes, the new situation created by the April Laws caught them unawares, which – for the order – raised uncertainties and several problems regarding the estate that seemed unsolvable.

Kulcsszavak: piarista rend, 19. század, gazdaság, kustodiátus, uradalom, reformkor, 1848, feudalizmus, polgári átalakulás, jogtörténet

Keywords: piarist order, 19th century, economy, custodiatus, estate, reform era, 1848, feudalism, bourgeois transition, legal history

1. A piarista primus acquirens

„Az Isten szerelmére, hová gondol provinciális atya! Az egy hatalmas és sok ezret érő birtok, azért egy szerzetesrendnek túlságos nagy és nem is elég megfelelő!”

SOMOGYI JÁNOS államtanácsos¹

A közel 50 ezer holdas dunántúli birtokkomplexum 1806. július 10-én került a piarista rend birtokába I. Ferenc magyar király jóvoltából. Miért volt szükség erre az adományra? A 19. század elején a rend anyagi helyzete csőd közeli állapotban van: a napóleoni háborúk, a növekvő infláció komoly kihívások elé állították a rendi vezetést.² A kincstártól kapott évi 32 ezer forint nem elegendő a szerzetestanárok eltartására, a rendházak komoly adósságokat halmoztak fel a mindennapi élethez szükséges dolgok beszerzésével. Ezen nehézségekhez társul az iskolák szerkezetének megváltoztatása, ami szerint a grammatikai osztályokat a gimnáziumba helyezték át, ehhez pedig több tanár szükségeltetett, amihez új, fiatal szerzetesek kellett volna. A piaristák azonban nem tudtak már több novíciust felvenni, sőt az is felmerült, hogy az egyszerű fogadalmas szerzeteseket is elbocsájtják a költségvetési hiány okozta nehézségek miatt.³

Az azonnali és hosszú távú megoldást nem a kimerülőben lévő alapítványi pénzek, vagy a II. József által létrehozott Tanulmányi Alap jelen-

¹ Somogyi János reakciója Egerváry Ignác azon kérésére, mely a piarista rend számára igényelte a mernyei uradalmat. Idézi *Szentiványi Béla*: A piarista kuszodiátus gazdaságtörténete. Bp., 1943. 21.

² A egyes iskolákat is érintette az országot sújtó válság: az állam a háborús költségeket sem adóemeléssel, sem bel- és külföldi hitelekkel nem tudta finanszírozni, így papírpénz kibocsátásához folyamodott. A papírpénz mennyisége 1798 és 1810 között tizenhatszorosára növekedett, amit a termelés növekménye nem érhetett utol, így árufedezet hiányában megkezdődött a pénz inflálódása. Ezt tovább mélyítette az uralkodó 1811. évben kelt devalvációs pátense. Vö. Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Bp., 2003. 23–33.; *Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, 2021. 69; *Kőhegyi Mihály*: Pénzügyi válság az 1811-es devalvációt követően. Numizmatikai Közöny 88–89. (1989–1990) 99–109.

³ *Szentiványi B.*: A piarista kuszodiátus i. m. 22–23.; *Bojt Lajos*: A fejevári örkanonokság (*custodiatus*) birtokának története a 17. század végétől 1833-ig. Bp., 10–11.

tette, hanem egy biztosan jövedelmező földbirtok. A rend szerencséjére ez időben üresedett meg a székesfehérvári örkanonokság (*Custodiatus*), ami kitűnő megoldásnak tűnt. Az uradalomra viszont – a kegyes atyákon kívül – többen is bejelentkeztek: először korábbi jogcímére hivatkozva maga a fehérvári káptalan szeretne volna visszaigényelni a birtokot; másodikként a székesfehérvári püspök, aki küsszemináriumának és a „nyugdíjas” lelkipásztorai számára kívánta megszerezni; harmadikként a kalocsai érsek, aki egyházmegyéjének aggasztó anyagi helyzete miatt szeretett volna birtokhoz jutni; negyedikként a csanádi püspök, aki kollégiumát kívánta a mernyei birtokból támogatni. A tekintélyes aspirálók sorából miként esett az uralkodó választása a piarista rendre?⁴

Ez leginkább két embernek volt köszönhető: az 1805-ben megválasztott Egerváry Ignác (1751–1809) rendfőnöknek és Medgyesi Somogyi János (1756–1809) államtanácsosnak. A két férfi először 1806-ban Laxenburgban cserélte ki ideáit a rend megmentéséről, ahol a paptanár vetette fel elsőként a kusztodiátus adományozását. Somogyi – megfontolva a szerzetes érveit – egyre inkább hajlott az adományozás felé, ugyanis az üres államkassza miatt a rendkívüli pénzsegély gondolata reménytelenné vált. A találkozó után nem sokkal az államtanács megtárgyalta a provinciális pénzsegélyre (80 ezer forint) vonatkozó kérvényét, amit azonban nem tudtak teljesíteni. Az ügy rendezése így az 1807. évi budai országgyűlésre halasztódott, amin maga az uralkodó, I. Ferenc is részt vett. Az agilis provinciális újra felkereste Somogyi államtanácsnokot az országgyűlésen, hogy napirenden tartsa a segélyezésre vonatkozó ügyet, majd audienciát kért a királytól.⁵

A sorsdöntő találkozóra a király és Egerváry között május 4-én került sor. A provinciális a kihallgatáson alaposan beszámolt az uralkodónak tartománya kilátástalan anyagi helyzetéről: elégtelen bevételek, adósságokban úszó rendházak, a nyomor miatt hivatásukban akadályoztatott szerzetesek, a pénzsűke miatt megrendült rendi utánpótlás. A király az audiencia után Somogyihoz és tanácsnokaihoz fordult, akik az uradalom adományozását javasolták. I. Ferenc nem emelt kifogást a donáció ellen, csupán annyi klauzulát kívánt a diplomába beleírni, hogy a rend addig használhatja a birtokot, amíg az ifjúság tanításával foglalkozik. A királyi függőpecsétés okirat 1807. augusztus 29-én érkezett meg a tartományfőnökségre.⁶

A hivatalos birtokbavételhez – a feudális jogrend szerint – szükséges volt az adományozás kihirdetése Somogy vármegyében. Egerváry a vármegyéhez írt levelében a következőket kéri:

⁴ Bojt L.: A fehérvári örkanonokság i. m. 10–11.

⁵ Patonay József: Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyes tanítórend (2. rész). In: Tatai Kegyesitanítórendi Gróf Eszterházy Miklós Reálgyminázium Értesítője. Tata, 1935. 16–19.

⁶ Bojt L.: A fehérvári örkanonokság i. m. 12–13.

1. Hirdessék ki az adományozás tényét és olvastassák fel a királyi adományozó levelet a nagygyűlésén. Vegyék fel a rendtartomány nevében a rendfőnököt a megye földesurai közé, és adják meg neki a municipiális jogokat.

2. Jelöljék ki a gyűlésen azokat az embereket, akik őt a kusztodiátus tulajdonlásába bevezetik.

3. Hirdessék ki, hogy a provinciális Bolla Antalt bízta meg a javadalom kormányzójává, és erről állítsanak ki egy szokásos oklevelet.⁷

A beiktatásra november 7-én került sor: először a vármegyei küldöttek ismertették a tényállást, miszerint az utolsó kusztosnak halálával az uradalom megüresedett, amit az uralkodó a piarista rendnek adományozott, melynek következtében a vármegye a rendfőnököt a földbirtokba ünnepélyesen beiktatja. Egerváryt bekísérték a bérlő udvarára, a jelenlevőknek bemutatták mint új tulajdonost. Az alispán a megjelent jobbágyoknak elmondta, hogy új földesurukkal szemben engedelmességgel tartoznak, a szerzetespap földesúrnak pedig, hogy legyen emberséges jobbágyaival szemben. Az eseményen jelen volt Bolla Antal „plenipotenciális” kormányzó és ügyvédje, Kacs Kovács Mihály is.⁸

2. Az uradalom területei és gazdasági adatai 1804-ben

Az 50 000 holdas birtok Közép- és Dél-Dunántúl négy megyéjében terült el. Jelentősebb része Somogy vármegyében feküdt, annak északi részén: Mernye, Szentmiklóspuszt, Vadépuszt, Balatonöszöd; keleti szélén: Gölle, Taszár, Attala, Kaposhomok, Szentivánpuszt, Heténypuszt – később Orci –, valamint a Tolnába átnyúló Várong; Dráva völgyében: Nagy- és Kisdobsza, Pettend, egy része pedig az akkor Zala vármegyéhez tartozó Balaton-felvidéken volt: Alsó- és Felsődörgicse, Balatonakali. Pontosabb képet kapunk a területi viszonyokról, ha az 1804. évi ún. királyi kamarai összeírást (*Cameralis Conscriptio*) táblázatba rendezzük.

⁷ Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltára (a továbbiakban: PMKL), Archivum Provinciae Hungariae Vetus (a továbbiakban APHV), Libri, Historia Provinciae Hungariae Scholarum Piarum ab Anno 1802. usque 1816 inclusive (a továbbiakban: Lib. 33.). 275–278.; *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus i. m. 27–28.

⁸ Uo. 29.

1. táblázat: A kuszodiátus területi viszonyai 1804-ben⁹

<i>Birtoktípus</i>	<i>Összes földbirtok (jugera)</i>	<i>Sessiók</i>	<i>Házasszellérek</i>	<i>Házatlan zsellérek</i>	<i>Magjorsági szántók</i>	<i>Magjorsági rét</i>	<i>Erdő</i>	<i>Cenzus-ális földek</i>
Település	Száma				Jugera			
Mernye	8339	56 2/4	5	4	162	40	1800	134
Öszöd	1203 3/8	15 1/4	3	-	20	17	95	-
Gölle	8145 4/8	66 2/4	11	3	439	42	180	2773
Attala	5882 6/8	53	3	1	180	31 4/8	-	485
Várong	1485	11 2/4	6	1	-	-	500	-
Héténypuszta	1200	-	-	-	-	30	50	1180
Tászár	3666 5/8	27	6	-	130	-	600	780
Fonó	2514 4/8	22	3	-	110	-	500	780
Homok	2565 4/8	9 2/4	14	-	-	-	1300	-
Nagy-dobsza	3135 4/8	40 2/4	3	-	41	-	800	207
Kisdobsza	2304 1/8	22 5/16	4	2	-	-	420	252
Pettend	782 1/8	12 2/4	2	-	-	-	-	91
Alsódörögicse	4122 2/8	10 10/16	24	-	54	56	2317	50
Akali	2156 4/8	7 11/16	-	-	-	-	-	-
Kékkút	1398 1/8	7 14/16	-	-	-	-	40	-
Lovas	255/8	-	8	-	-	-	-	-
Ságpusztá	1070 6/8	-	-	-	62	-	447	561
Összesen	50 000	371 3/8	91	11	1198	216 4/8	8949	7398

Az összeírás másik részét a bevételek és kiadások részletes lajstroma teszi ki, ami tovább részletezi az uradalom gazdasági állapotát:¹⁰

⁹ Tóth Tibor: A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Bp., 1978. 11.

¹⁰ PMKL, APHV, Foruli, Rationes Provincialium, Rationis administrati subsidii regii et proventuum custodiatu 1804–1830.

2. táblázat: A kusztodiátus bevételei és kiadásai 1804-ben¹¹

<i>Település</i>	<i>Bevétel</i>	<i>Kiadások típusa</i>	<i>Kiadás</i>
Somogy megyéből	35 982 Ft	fizetések	
Mernye	5 402 Ft	uradalmi ügyvéd (<i>fiscalis dominalis</i>)	564 Ft
Vade	877 Ft	uradalmi tiszttartó (<i>provisor</i>)	1216 Ft
Őszöd	1 434 Ft	uradalmi számvevő (<i>rationista</i>)	760 Ft
Gölle	10 133 Ft	göllei kasznár (<i>frumentarius</i>)	634 Ft
Attala	3 379 Ft	uradalmi ispánok	1501 Ft
Hetény	1 720 Ft	uradalmi írnok (<i>scriba dominalis</i>)	134 Ft
Taszár	3 506 Ft	hajdúk (<i>hajdonek</i>)	1375 Ft
Fonó	2 324 Ft	hajdúhelyettes	76 Ft
Homok	2 181 Ft	hetényi méhészt	35 Ft
Nagydobsza	2 849 Ft	béresekt	381 Ft
Kisdobsza	1 400 Ft	ökrök takarmányozása	42 Ft
Pettend	777 Ft	csaposok	65 Ft
Tolna vármegyéből	1136 Ft	kosárfonó	163 Ft
Várong	1 136 Ft	várongi szőlőpásztor	8 Ft
Zala vármegyéből	3193 Ft	dobszai gazda	50 Ft
Alsódörgicse	909 Ft	kocsis	41 Ft
Felsődörgicse	478 Ft	uradalmi sebész (<i>chirurgus</i>)	37 Ft
Akali	621 Ft	fenntartási költségek	
Kékkút	480 Ft	lovak	70 Ft
Lovas	54 Ft	épülettartarozás	1740 Ft
Ság	651 Ft	kéményseprés	21 Ft
Egyházi juttatások		uradalmi segély plébánosoknak	148 Ft
		templomgondozási juttatás (székesfehérvári ferenceseknek)	91 Ft
		tizedmegváltás (pannonhalmi bencéseknek)	281 Ft
Összesen	40311 Ft	Összesen	9433 Ft

¹¹ PMKL, APHV, Custodiatus, Conscriptio, Cameralis conscriptio universorum bonorum ad vacantem Custodiatum spectantium 1804, 1–361. p. (továbbiakban Cust. For. 16. Nr. 2.)

2.1. Kisebb királyi haszonvételek (*regalia minora*)

A kisebb királyi haszonvételek a 19. század első felére gyakran összerosódtak az egyéb földesúri kiváltságokkal. Összességében a következőket értjük ezek alatt:¹²

- a) educillatio (bor-, sör- és pálinkamérés)
- b) macellatio (húskimérés és sóárulás)
- c) nundinae annuariae et hebdomadales (az országos és hetivásártartás)
- d) ius montanum (hegyvám)
- e) telonium (vámszedés és révhasználat)
- f) ius molendini (malomtartás)
- g) venatio (vadászat)
- h) piscatio (halászat)
- i) aucupium (madarászat)

A piarista uradalomban vendéglőket Attalán, Göllén, Mernyén és Nagydobszán találtak, csárdákat Aligvárin, Dábón, Hagyón, Messzilátón, Várongon és Vadén írtak össze. Ezeken a településeken a bor- és pálinkamérés kizárólagos joga a földesurat illette. A többi helységben a jobbágyok december 6-tól kezdve szabadon mérhették saját borukat. Az összeírás kitér a Balaton-parti birtokok italmérési jogára, ami ebben az időben bérleti kézen volt. Az italmérési helyek uradalmi, illetve községi tulajdonban voltak. Az uradalom nem rendelkezik vásártartási joggal, vámot sem szedhet, valamint révjog sem illeti meg. A balatoni halászatot feltételezhetően bérleménybe adták, noha ezt az összeírás nem tartalmazza. Állandóan üzemben levő mészárszéket Alsódörgicsén, Göllén és Mernyén regisztráltak az összeírók. A többi helységben húsmérés volt a jellemző.¹³

A rendnek kiemelkedő jövedelme származott a malomtartás jogából. A piaristáknak két vízimalma volt Mernyén: az egyik a község tulajdonában volt, a másik a Simon-családhoz tartozott, viszont minkét fél adót fizetett a rendnek. Göllén hasonló volt a helyzet, ahol három malmot írtak össze; ezek után is bérleti díjat szedtek. A fonói malom uradalmi volt, amelyet 600 forintért váltotta meg bérlője; Nagydobszán egy, Kisdobszán pedig három vizesmalom működött, ami után pénzt kapott a rend; Attalában községi vizesmalmot találunk, Pettenden, Várongon és Kékkúton egy-egy, Ságón két vizesmalom volt községi vagy magántulajdonban adófizetési kötelezettséggel. Két uradalmi szárazmalmot is találunk az összeírásban: az egyik Attalán, a másik Mernyén működött. Összesítve 16 vízimalmot és 2 szárazmalmot találunk az uradalom birtokában.¹⁴

¹² Orosz István: A kisebb királyi haszonvételek kérdése a reformkorban és 1848–49-ben. Századok 139. (2005) 515–516.; Törvénytudományi Múzeum. Pest, 1847. 256.

¹³ Tóth T.: A mernyei uradalom i. m. 30–31.; Szentiványi B.: A piarista kusztodiátus i. m. 39–40.

¹⁴ Tóth T.: A mernyei uradalom i. m. 30.

2.2. Allódiumok

A 19. század eleji Magyarországon a földek háromféle jogállással bírtak: allodiális, úrbéres és közös haszonvételi. A piarista rend a királyi adomány révén rendelkezett allodiális birtokkal, e felett bírt rendelkezési joggal. Ez a birtok – a törvény szerint – saját kezelésében használt vagy másoknak ideiglenes használatra átengedett tulajdona volt. Ezen a területen rendezhette be ún. majorsági üzemét, ami azt jelentette, hogy itt volt az igazgatási központ, valamint a gazdálkodásban részt vevő munkások lakóhelye. Ez a birtoklási forma – noha még megterhelt az ősiséggel és a fiskalitással – már tartalmazza az 1848. évben megfogalmazott polgári földtulajdon valamennyi lényeges elemét: átöröklés, elidegenítés, saját felhasználás.¹⁵

Az uradalom allódiuma szántókból, fölös földekből, valamint rétekből állt. Az összeírás idején majorsági gazdálkodás Alsódörgicsén, Attalán, Fonón, Göllén, Mernyén, Nagydobszán, Ószödön, Ság-pusztán, Taszáron és Vadépusztán folyt.¹⁶

2.3. Kilenced- és tizedszedés, hegyvám

Mivel az uradalom birtokai több megyét is érintettek, az adóztatás kissé összetett a korszakban az összeírás szerint. Somogy vármegyében kilencedet a földesúr birtokai minden terményéből beszed, a tized azonban a pannonhalmi bencéseknek jár egy királyi adomány alapján. 1804-től a vármegye az egész megyét és a bencéseket illető tizedet 6500 forintért váltja meg, ami azt jelenti, hogy a rend mernyei uradalmának félénként kb. 282 forintot kell fizetnie. Más volt a helyzet Zala vármegyében: itt kizárólag tizeddel, valamint hegyvámval tartoznak a földesúrnak, valamint kisebb tizedet adnak borból és gyümölcsből. Az 1804-es összeírás szerint Zala vármegyében a tized a veszprémi káptalané, Tolna vármegyében (Várong) a pécsi püspököt illeti meg. Utóbbinak a rend 36 forintot fizetett a tizedért.¹⁷

2.4. További tulajdonok és bevételi források

Juhászat: Az összeírás évtizedében három helyen van legelőgazdálkodáshoz kapcsolt állattartás: Göllén, Mernyén és Ságón. Összesen 3528 juhot, 66 gulyát és 12 ökröt regisztráltak.¹⁸

Méhészet: Mivel az uradalom területén volt virágos rét, erdő, a méhészkedés feltételei adottak voltak. 1804-ben öt méhest találunk Hetényben, Nagydobszán, Mernyén, Pettenden, valamint Taszáron.¹⁹

¹⁵ Varga János: A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban. Történelmi Szemle 2. (1970) 378–379. Mivel itt egyházi tulajdonról van szó, így a holtkéz (*manus mortua*) szabálya miatt elidegeníteni nem volt szabad. Vö. Magyar alkotmánytörténet. Szerk. Mezey Barna – Gosztonyi Gergely. Bp., 2020. 83–84

¹⁶ Szentiványi B.: A piarista kuszodiátus i. m. 38.

¹⁷ Bojt L.: A fejevári örkanonokság i. m. 58–59.

¹⁸ Tóth T.: A mernyei uradalom i. m. 52.

¹⁹ Bojt L.: A fejevári örkanonokság i. m. 141–142.

Szőlészet: Allodiális szőlőt Várongon találtak az összeírók. Ezenkívül Agyaglikon, Homokon és Őszödön voltak még telepítések. A kusztodiátus dézsmaszőlőkkel is rendelkezett Alsó- és Felsődörgicsén, Homokon, Kékkúton, Lovason, Mernyén, Őszödön, Pettenden, Várongon.²⁰

Erdőgazdálkodás: A birtokon az összeírás jelentős erdőséget talált: a kb. 9000 holdas összefüggő erdőtakaró volt, amit a gazdatisztek szerint nem igényelt, feltehetően nem is volt érdemes jelentősebb gondozásra. A zalai erdőket már korábban felmérték, a somogyi és tolnai erdőket viszont még nem. Az alsó- és felsődörgicséi, akali és sági erdők nincsenek elhatárolva egymástól, viszont vágásokra voltak felosztva.²¹

Rétek, kaszálók: A somogyi rétek minősítése középrendű, a zalaiaké szinte semmitérők, a Balaton-partiak pedig elnádásodtak.²²

Bányaművelés: Dörgicsén egy gyenge minőségű kőbányát talált az összeíró bizottság.²³

3. A kegyuraság (*ius patronatus*)

A kegyuraság – egyházi pártfogói hatalom – ama jogokat összegyűjtő fogalom, „illetve kiváltságok összessége, amelyek az egyház engedélyezéséből templomok, kápolnák vagy javadalmak alapítóit, illetve azok jogutódait a kérdéses javadalmak betöltésénél megilletik”. A patronatus fajtái közül a piarista rendé egyházi (*patronatus ecclesiasticus*) és dologi (*ius patronatus reale*) kegyuraság volt. Ezen jogok közül a plébános bemutatási joga minősült (*ius praesentandi*) az egyik legfontosabbnak. Voltak bizonyos tiszteleti jogok, amik megillették a kegyurat, de ami ennél is lényegesebb, hogy a javadalom felett felügyeleti joggal bírt (*cura beneficii*).²⁴

Ami a kötelezettségeit illeti, azok közül a templom és plébániaépület fenntartása és javítása volt az első helyen, valamint a plébánosok és iskolamesterek fizetésének kiegészítése. A plébánosok bevételeit ebben az időben négy kategóriára oszthatjuk:²⁵

²⁰ Szentiványi B.: A piarista kusztodiátus i. m. 46.

²¹ Tóth T.: A mernyei uradalom i. m. 10.

²² Szentiványi B.: A piarista kusztodiátus i. m. 39.

²³ „Itt említhetjük meg a hetényi kőbányát, melyet 1815-ben a Süllett várnak nevezett helyen fedeztek fel. Innen nagy építőkövek bőségben és könnyű munkával kivehetők. Ezeknek nagy az értékük, hisz egész Somogy megyében ilyen kövek nincsenek.” In: Bojt L.: A fejevári örkanonokság i. m. 20. Amint ez a későbbi régészeti feltárások nyomán kiderült, a kibányászott kövek jelentős része egy óriási római korai erőd (Iovia) maradványai. Vö. Tóth Endre: 4. századi erődök a Dunántúlon: Alsóhetény. In: A numizmatika és a társtudományok IV. Konferencia Esztergomban. Szerk. Torbágyi Melinda. Bp., 2002. 15–30.

²⁴ Bánk József: Kánoni jog I. Bp., 627–628.

²⁵ Ide tartozott még a székesfehérvári Szent Anna-kápolna fenntartása. Gárdonyi Máté: A piarista kegyuraság Somogyban. In: A Piarista rend Magyarországon. Szerk. Forgó András. Bp., 2010. 149–154.

- a) a javadalmi föld (*fundus*),
- b) a stóla és koleda,
- c) a hívek szolgáltatásai (*lecticale*),
- d) a filiákból származó jövedelem.

A szerényebb jövedelemmel rendelkező plébánosok megélhetését a Vallásalap és a kegyúr juttatásai egészítették ki. A kusztodiátussal a rend négy kegyúri plébániát kapott Somogyban: Attalát, Göllét, Mernyét és Taszárt, amiket az uradalomból kellett finanszírozni. Az 1804. évi összeírás szerint a plébános jövedelme Attalán volt a legmagasabb, Göllén pedig a legalacsonyabb; Mernye és Taszár a kettő között helyezkedett el.²⁶

A piarista kegyuraság – ellentétben a földesúri rendszerrel – nem szűnt meg 1848-ban, hanem egészen a 20. századig, 1945-ig fennmaradt.²⁷

4. A kusztodiátus reformkora

4.1. Gazdasági és szervezeti növekedés

Szoros értelemben a piaristák a gazdálkodást 1809-ben vehették saját kézbe, miután lejárt a korábbi bérlővel megkötött szerződés. Az első és legfontosabb feladat volt, hogy újabb használható földterületeket vonjanak művelés alá, ami rendszerint a jobbágyok által használt földek rovására történt. Ezután kerülhetett sor az uradalmi kerületek kialakítására öt központtal: Mernye, Taszár, Gölle, Nagydobsza, Alsódörgicse. A kusztodiátus élén egy tartományfőnök által kinevezett teljhatalmú megbízott, ún. *plenipotenciárius*, majd egy szűkebb jogosítvánnyal rendelkező jószágkormányzó állt. Mellette szolgáltak a kerületvezető tisztek, akik a gazdasági vezetést a majorok élére helyezett segédtisztékkel egyetemben végezték.²⁸

Az uradalmi vezetés feladata a napi szintű működtetésen túl a jövedelemmel való elszámolás a rendi vezetés felé, valamint a birtokállomány fejlesztése volt. A jövedelmek kapcsán kezdetben az adóbehajtás volt a legfontosabb feladat, majd az 1820-as évektől megindul az adóztatás „fejlesztése”: a gazdatiszték egyre több, ún. cenzuális földet mérnek fel, amelyek nem úrbéres, hanem allodiális földek. Ezeket a földbirtokos pénzért, munkáért vagy terményjáradékért egy meghatározott időre a jobbágyainak átengedte.²⁹

A kusztodiátus életében mérföldkőnek számított Ugróczy Ferenc (1785–1836) jószágkormányzói kinevezése, ami 1827-től 1836-ig tartott,

²⁶ *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i. m. 41–46.

²⁷ *Erdő Péter*: Az élő egyház joga. Bp., 2006. 253–254.

²⁸ *Tóth Tibor*: Az ellenőrzés és irányítás rendszere a reformkori mernyei uradalomban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1971. 139.; *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i.m. 101.

²⁹ *Tóth Tibor*: Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Bp., 1977. 9–10.; *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 17.

és az uradalom egyik sikertörténete. Kilenc évig tartó működése során a határpereket sikerült rendeznie, a vitatott területi és tulajdonjogi kérdések végére pontot tett. Az alkalmatlan és tehetetlen emberektől megszabadult, igyekezett képzett, gyakorlatias gazdatisztekkel körülvenni magát. Közgazdaságtani olvasottságát és műveltségét modern, nagyüzemi elgondolása is tükrözi.³⁰ A 19. század elején bekövetkezett terményárak zuhanásának okát a magyar gazdasági élet korszerűtlenségében látta.³¹ A kusztodiátus gabonatermelését az uradalmi szükségletek ellátására akarta csökkenteni. A szántókat nem a jobbágytelkek kárára kívánta szaporítani, hanem az allodiális földekből, hogy több takarmányt állíthassanak elő. Ehhez viszont elengedhetetlen az állattartás nagyobb arányú bővítése, ami Ugróczy szerint hosszabb távon megtérül majd. Ő lett a motorja a már fentebb említett elkülönítő eljárások lebonyolításának. Az Eszterházyak jószágigazgatójával tárgyalt és terveket készített egy korszerű vetőrendszer kialakítására, amely elmozdulás lenne a nyomásos gazdálkodástól a vetésforgó felé.³²

Ugróczy működése az 1832–1836-os országgyűlés idejére esett, ami a földesúr és jobbágysai közötti birtokrendezés kapcsán döntő fontosságúnak bizonyult 1848-ig. A következő jelentős törvények születtek a tárgyban: 1836. IV. tc. 8. §. *A jobbágytelek átruházása a birtokrendezést nem sértheti*; V. tc. 1–2, 6–8. §. *Az úrbéres jobbágy, illetve zsellér telekállomány meghatározásáról*; 3. §. *A vissza nem váltható irtásokról*; VI. tc. 1. §. *Az irtás visszaváltásokról*; 3. §. *A legelő elkülönítéséről*; 4. §. *A faizásról*; 5. §. *A nádlásról*; 8. §. *A vadászat, halászat, madarászat tilalmáról*; VII. tc. 2. §. *Az ugarvetés, másodvetés dézsmamentességéről*; X. tc. 6–10. §.³³

Ezeket fogják majd kiegészíteni az 1839–40. évi országgyűlés törvényei: 1840. VII. tc. 3. §. *A házasszéllérek legelőilletményéről*; 1840. VII. tc. 14. §. *A birtokrendezési eljárás úrbéri peresútjáról*; 1840. VIII. tc. 2. §. *A jobbágysok örökösödéséről*; IX. tc. *A mezzei rendőrségről*.³⁴

³⁰ Ugróczy figyelme nemcsak a gazdasági élet szervezésére, hanem a jobbágygyermek iskoláztatására, az uradalmi épületek fejlesztésére, de még az orvosi ellátás megszervezésére is kiterjedt. Bővebben *Kanyar József*: Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában 1770–1868. Bp., 1989. 144–145.; *Tóth Tibor*: Az uradalmi orvosi állás megszervezése a Somogy megyei mernyei uradalomban. In: *Orvostörténeti Közlemények*. Szerk. Antall József. Bp., 1970. 168–170.; *H. Csukás Györgyi*: A mernyei uradalom épületei a 18–19. században. In: *Dél-Dunántúl népi építészete*. Szerk. Cseri Miklós – L. Imre Mária. Szentendre–Pécs, 1991. 165–171.

³¹ *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i. m. 83.; Magyarország története. 5/1. Szerk. Mérei Gyula – Vörös Károly. Bp., 1980. 246–247.

³² Uo.

³³ Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1896. 16–49.

³⁴ Uo. 92–106.

A „piarista Széchenyi” hirtelen halála után a rendi vezetés Dornay István piarista szerzetest (1802–1885) helyezte a kusztodiátus élére, aki – kisebb megszakításokkal – közel ötven esztendőn át volt jószágigazgató. Habár az ő idejére esik az 1848-as földbirtokreform, a rendi krónikások szemében – Ugróczyval összevetve – jelentősége eltörpül.³⁵ Az új igazgató gyarapította a kusztodiátust a dörgicsei zálogos birtokok és az őszödi részirtokok megvásárlásával, de tartott mindenféle reformtól, a mellé helyezett tehetséges, képzettebb szakembereket visszafogta. Ez azonban felszínes megközelítése Dornay működésének. Tóth Tibor vizsgálódásai bebizonyították, hogy az új jószágigazgató ugyan nem volt annyira innovatív, mint elődje, mégis az ő működése során az uradalom gazdasági mutatói növekedési pályára álltak.³⁶

A kusztodiátus gazdasági súlyát a juhtenyésztés és a gabonagazdaság adta, e két terület képezte a profit jelentős részét. Négy évtized alatt a gabonakereskedelemből befolyt jövedelmek csúcspontjait az 1814-es, 1834-es és 1843-as években találjuk. Természetesen mélypontok is voltak: 1814 és 1824 között közel 50%-os volt a zuhanás; 1837 és 1839 között az árbevétel több mint 30%-kal csökkent. A juhtenyésztés sokkal kiszámíthatóbb növekedéssel bírt a reformkorban, kevesebb csúcs- és mélyponttal. 1846-ban viszont egy jelentős növekmény állt elő: 1843-ban a bevétel 48 995 forint volt, 1846-ban már 82 221 forint. A juhtenyésztés ilyen arányú növekedését az is eredményezte, hogy Dornay kiemelten fontos területként kezelte. A század eleji állapotokhoz viszonyítva 1843-ra az állomány 341%-os, az árbevétel 416%-os növekedést mutatott. Ez számszerűsítve annyit tesz, hogy az 1809-es egy darab juhra eső 2,6 forintos árbevétel 1841-re 3,1 forintra növekedett.³⁷

Mire költötték az uradalomból származó bevételeket a reformkorban? Egyrészt a pesti rendi központba juttatták el, másrészt magára az uradalomra költötték beruházások formájában. Ennek tudható be, hogy a kusztodiátus pénztára meglehetősen üresnek mutatkozott, aminek rövid távú orvoslását a mindenáron való eladások értékrontó gyakorlatában látták. Számokban kifejezve: 1809-ben a kiadások a bevételeknek 46%-át, 1843-ban az 50%-át tették ki, vagyis 1809-ben 29 986 Ft-ot, 1843-ban 84 061 Ft-ot tett ki, ami 180%-os növekedést jelent. Összességében elmondhatjuk, a piarista szerzetesek által vezetett uradalom komoly növekedési utat

³⁵ *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i. m. 83–84.

³⁶ *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom gabonatermés eredményei (1833–1857). *Agrártörténeti Szemle* 14. (1972) 156–172.; *Tóth Tibor*: A nagyüzemi szerkezet és szemléletmód kialakulásának kérdései a mernyei uradalomban. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 6. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1975. 95–120. *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 22–53.

³⁷ *Tóth Tibor*: A juhtartás szabályozása a mernyei uradalomban. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 13. Szerk. Dankó Imre – Mándoki László. Pécs, 1971. 245–257.; *Tóth T.*: A mernyei uradalom i. m. 81–84.

járt be 1804-től. Az út elején egy kb. másfél száz holdas majorsággal rendelkező, elmaradott, feudális birtokot láttunk, majd az 1840-es évekre egy jól megalkotott, növekedési pályán álló és fejlődő gazdasági üzemet, ami hozzájárult a rend iskolafenntartási költségeihez – I. Ferenc király szándéka szerint. A rendtartomány stabilizálódni látszódo anyagi viszonyait egy új kihívás fogja próbára tenni: az 1848. évi alkotmányos társadalmi és gazdasági átalakulás.³⁸

4.2. A jobbágyok helyzete

Az 1804-es kamarai összeírás szerint az uradalom területén 331 telket találunk, amin 540 telkes gazda élt, valamint 64 házas zsellért. 1809-ben született meg az *Instructio Oeconomiales* nevű dokumentum, amelyben a rend a birtokigazgatást és a jobbágyokkal való kapcsolatot szabályozza. E szerint a jobbágyoknak istenfélelemben és az urasághoz való engedelmisségben kell élniük. A kihágást elkövetőkkel szemben a főkormányzónak kell fellépnie az urbárium megfelelő szankcióit alkalmazva. Az instrukció azt is előírja, hogy a robotot teljesítőknél teljesítési igazolást kell adni, aminek egyik fele a jobbágyhoz, másik a számadóhoz kerül. Akiknek tartozása van az uradalom felé, ott figyeljenek arra, hogy ne csak újabb robottal törlesszenek, hanem részletfizetéssel vagy természetbeni juttatásokkal. Az 1820-as évekig különösebb probléma a kusztodiátus úrbéres viszonyaiban nem merült fel.³⁹

A reformkorban kezdődött az a gyakorlat, hogy az elszegényedett, leginkább az igaerejét veszített jobbágyoktól az uradalom elvette telküket, és azon tehetősebb jobbágyoknak a tulajdonába juttatta, akik a telekhányaddal járó terhek viselését teljesíteni tudták. Így a telküktől megfosztott jobbágyok többségét feltartóztathatatlanul a zselléresedés fenyegette, ami a községből való eltávozásukhoz, vagy a szomszédos uradalmakba való áttelepülésükhöz vezetett. A terhek növekedése, az életszínvonal csökkenése végső soron nem maradt hatástalan: az elszegényedő jobbágyok az ellenállás legkülönbözőbb fajtáival igyekeztek állapotukon jobbitani. 1822-ben a homoki zsellérek lázadoztak, az attalaiak rendszeres munkamegtagadásokkal igyekeztek felhívni a piaristák figyelmét sanyarú sorsukra. 1831-ben a dörgicsei jobbágyok a Hitelt (1830) olvasták, és nem kisebb személytől, mint magától Széchenyitől várták felszabadulásukat, miközben uradalomszerte gyűjtogattak és károkat okoztak. Az egyik dörgicsei tisztviselő jelentésében kitér a „Széchenyi-hatásra”:⁴⁰

³⁸ Bojt L.: A fejevári örkanonokság i. m. 143–149.; Tóth T.: A mernyei uradalom i. m. 84–85.

³⁹ Tóth T.: Az ellenőrzés és irányítás i. m. 141–145.; Bojt L.: A fejevári örkanonokság i. m. 78–79.

⁴⁰ Noha az egyik tartományfőnöki levél kifejezetten megfogalmazza, hogy az uradalom „a jobbágyoknak igaz atyja és védelmezője legyen és az ellenük elkövetett igazságtalanságot ne hagyja büntetlenül”. In: *Szentiványi B.*: A piarista kusztodiátus. i.

„A Fő Munka ittend a sarjú takaréttás – a Béresek folyvást szántanak – nehezzen meg minden – a Jobbágy erőtlen – meg kívántsí is, amiolta a Hitel kezükbe forog, nints Cholera mondják – az elzárás csak azért van, hogy Szét-sényi az igazságot személyesen bé nem hozhassa – már Túl a Dunán a földes Urakat, Tiszteket mind le ültette itt a Hitel mérge – mit szült ez a Könyv, amellyet még az érett ész is egekig magasztalt, ez az a könyv, – amellyet meg égetni kellett volna sajtóval – kiadójával együtt. Igen kényessen kell bánni a Jobbággal. Egy kis Cholera nem ártana.”⁴¹

A jobbágyok rendháborító tevékenységei folytatódtak: 1839-ben Dobszán 84 kocsi fát tulajdonítottak el a jobbágyok az erdőből, illetve rendszeressé vált az „ingyenes” pálinkamérés, a be nem vallott húsárulások.⁴²

5. Az 1848. évi átalakulás

5.1. Szerkezeti változások az uradalom működésében

Az 1848-as pesti káptalan, amely a rendi vezetésben is változást hozott, a kusztodiátusban is személycserét eszközölt. Dornay István helyett rendtársa, Töttösy Elek (1797–1875) kapott megbízatást az uradalom vezetésére, aki 1846 óta szolgált Dörgicsén. Legfőbb feladatául azt kapta, hogy vizsgálja meg Dörgicse deficites működésének okait. Kétéves tevékenységét sikernek könyvelhette el a rendkormány, ugyanis 1848-ra a dörgicsei kerület újra nyereséges lett. Az ún. forradalmi káptalan Töttösyt kinevezte az uradalom igazgatójává. Ezenkívül más változtatás is történt, ami lényegében az 1847. évi határozatok foganatosítását jelentette: a testület a kusztodiátus vezetését két rendtag – az igazgató és a számvevő – kezébe tette. Az igazgató lett a gazdatisztek közvetlen főnöke, akinek tevékenységét egy új szerv, a gazdasági kormánytanács ellenőrizte. A gyakorlatban ez annyit tett, hogy minden jelentősebb kiadásban – a tisztek alkalmazásában, a fizetések megszabásában – ez a kormánytanács döntött. Az igazgató további feladata közé tartozott a költségvetés elkészítése, amit beterjesztett a gazdasági kormánytanácsnak, aki megvizsgálja és javaslatot tesz, hogy hogyan lehetne a bevételeket növelni és a kiadásokat csökkenteni. Az igazgató feladatául rendelték azt is, hogy az egyes üzemágakról külön jövedelemkimutatást

m. 331.; *Tóth Tibor*: Az úrbéri viszonyok megszüntetése a mernyei uradalomban. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 4.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1973. 159–188.

⁴¹ In: *Kanyar József*: A Somogyi Levéltár Berzsényi-dokumentumai. „Múzsáknak Szentelt Kies Tartomány”. Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1983. 130.

⁴² *Tóth Tibor*: A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítás előtt. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 5.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1974. 163–164.

készítsen.⁴³

5.2. Az áprilisi törvények hatása

1848. április 11-én V. Ferdinánd szentesítette a Magyarország polgári átalakulásáról szóló 31 törvénycikket és berekesztette az utolsó rendi országgyűlést. Az áprilisi törvények legnagyobb volumenű, a lakosság többségét érintő társadalmi intézkedése az úrbéri viszonyok és az ehhez kapcsolódó szolgáltatások (kilenced, robot, census, tized), a földesúri igazságszolgáltatás, vagyis az úriszék megszüntetése volt. A földtulajdonosok kárpótlását a törvény úgymond a „nemzeti közbecsület védpajzsa alá” helyezte, vagyis állami kárpótlást garantált. A kárpótlás számarányát a földesúr által kiesett jövedelem (évi haszon) hússzorosában határozták meg, melynek biztosítékaul állami kötvényeket utaltak ki nekik. Mindemellett a törvények megszüntették a papi tizedet és az ősiséget is, valamint kimondatott a közteherviselés elve.⁴⁴

A parasztok és volt földesuraik közötti végső elszámolás során azokról a földterületekről is kellett határozni, amelyek a jobbágyok és a földesurak közös használatában voltak, mint pl. az erdők és legelők. Több mint 15 millió hold erdőről és 10 millió hold legelő sorsáról kellett dönten. Az osztzkodás során a parasztok birtoka még gyarapodhatott a legelőelkülönözéssel, valamint a kimért erdőkkel. Ezért nem volt mindegy, hogy mennyi legelőt mértek ki a volt jobbágyoknak, s mennyi erdőterületet kaphattak a törvény alapján. Arany középutnak az 1836. évi törvény látszódott, ami elkezdte, de 1848-ra még nem fejezte be a legelőelkülönítéseket, így ezt hagyták érvényben. Az 1848-ig eltelt több mint egy évtized alatt az elkülönözés a településeknek csak 15,6%-ában történt meg, 11,49%-ában ítélet is született, azonban a végrehajtás nem ment végbe. A jobbágytelepüléseknek kb. egynegyede tudta a felszabadítás elfogadásakor, hogy a szabaddá vált szántó- és rétföldjeihez mennyi legelőt kap majd, többségük még csak a kimérés és a törvényes végrehajtás előtt állt. Problémák bőven adódtak: már a jobbágyfelszabadító törvények kihirdetése után népes és „panaszos” küldöttségek érkeztek Pozsonyba, hogy eligazítást kapjanak a felszabadítás kapcsán felmerült nehézségekre.⁴⁵

5.3. A forradalom hatása a kuszodiátus területén

Noha a jobbágykérdés volt a polgári átalakulás egyik sarokpontja, ennek megvalósulása helyi szinten nem kis feladat elé állította a rendet. Maga a

⁴³ PMKL, APHV, Historia Provinciae ab Anno 1841–1866. Tomus III., 21–32.; Emlékkönyv a Magyar Piarista Rendtartomány háromszáz éves jubileumára. Szerk. Balanyi György – Lantos Zoltán. Bp. 1943. 180–190. *Szentiványi B.*: A piarista kuszodiátus. i. m. 85.; *Tóth T.*: Az ellenőrzés és irányítás. i. m. 153–154.

⁴⁴ *Orosz István*: A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon. Debrecen, 2010. 70–72.

⁴⁵ Uo. 95–96.

teljes 1848 tavaszától elinduló eseménysor értelmezése sem volt problémamentes a kortárs szerzetesek számára: a pesti központból a rendi vezetés – szinte Kossuth Lajos szavaival egyező módon⁴⁶ – a március 15-i eseményeket egyszerű utcai zavargásnak írta le Dornay István jószágkormányzónak. Annak érdekében, hogy többet megtudjon a változások mikéntjéről, a kormányzó Kaposvárra, a megyeszékhelyre irányította Kacs Kovics Mihály uradalmi ügyvédet, aki március 17-én kelt levelében így fogalmazott: *„Az úrbéri viszonybóli kibontakozási paragrafusban említett kármentesítésre nézve, sok szó fordult elő. Végére kimondotta a többség, hogy nem kell itten érteni a tökéletes kármentesítést, – hanem a jeleni valóságos haszonnak – ti. a robotnak, és kilencednek, amely cudar módon mi azt a jobbágytól kapjuk – aszerinti kiváltását. Emlékeztettem én a’ Tekintetes Karokat és Rendeket., hogy e féle jobbágyi örök megváltás magyar hazánkban nem valami új eszme; hiszen 1767-ben az úrbér behozatala alkalmával világosan meg volt állapítva, hogy amely jobbágy magát a robottól, és a kilencedtől megváltani örökre is kívánja, szabad választásában vagyon hagyva; ti. mindegyik robot napszámot 10 xr-al, a kilencedet pedig 4 forinttal, vagy 24 gyalogrobottal megváltani.”*⁴⁷ Kacs Kovics álláspontja egyszerűsítve egyfajta Mária Terézia-féle önkéntes örökváltság volt, ami meglehetősen anakronisztikusnak mutatkozott 1848-ban. Dornay viszont egyetértett az ügyvéddel, és támogatásáról biztosította. Óvatosságból azonban felkérte Zbella Ignác uradalmi mérnököt, hogy községenként a majorságokat és a vitás területeket kezdje el felmérni. A jószágkormányzó azon szerzetesek közé tartozott, akik nem vettek részt a forradalom és szabadságharc forgatagában, sőt még az uradalmi tisztikart is sikerült neki tartózkodásra bírni. Az uradalom mérnökét, akit *„akarat ellen, csak nem erőltetve választott kapitánynak, épp úgy mentesítette a nemzetőri szolgálat alól, mint ahogy saját magát is töröltette az önkéntesek listájáról”*⁴⁸.

Az újonnan megválasztott rendi vezetés azonban másképpen állt a rendkívüli helyzethez: júliusban egy háromtagú bizottság utazott le Pestről a kusztodiátusra, a célból, hogy a rend „az úrbéri változások által történt károsítását tudni akarja, hogy kellőleg intézkedhesek és jövőjéről gondoskodhassak”.⁴⁹ A vizsgálóbizottság működésének egyik kiindulási pontja Zbella földmérő elkészült munkája volt, ami alapján létrejött a végleges jelentés az újabb, szeptemberi káptalannak. Ezen a testületi ülésen lecserelődött a korábbi rendi vezetés, aminek következtében a konzervatív Dornayt is menesztették. Ekkor került a kormányzói székbe a már említett Tóttösy Elek.⁵⁰

⁴⁶ „Egy kis pesti lármánál egyéb nem történt” – Írta feleségének Kossuth 1849. március 15-én. In: *Kosáry Domokos*: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp. 2002. 446.

⁴⁷ Idézi *Tóth T.*: Az úrbéri viszonyok megszüntetése i. m. 165–166.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ *Tóth T.*: Az úrbéri viszonyok megszüntetése i. m. 166–167.

Az új uradalmi vezetés egyelőre a kivárás és halogatás taktikáját választotta, miközben a volt jobbágyok hozzáálltak a maguk módján a vitás kérdések egyoldalú rendezéséhez és egyfajta „tulajdonbővítéshez” is: Attalában nem akarták teljesíteni a szőlődézsma-kötelezettségüket; a homokiak – a hivatalos jelentések szerint – „azon elvből, hogy a homoki határ többé nem az előbbi birtokosé, hanem az övék”,⁵¹ az uraságnak a legelőn lévő birkáit behajtották a tisztalak udvarába; a taszáriaknak egyik folyamodványa arról tanúskodik, hogy határukból az uradalom teljes kitiltását kérték; Fonó község parasztjai a közös legelőből kialakított urasági díóskertet felszámolták, a határukból legelő, piarista tulajdonú állatokat elkergették; akalaiak és dörgicsiek egy része egyenesen az országgyűléshez fordult földterületük védelmében: „Felséges Fejedelmünk és édes Magyar Hazánk védelmére mi is fegyvert fogni készek vagyunk, (...) az élő földeket és réteket részünkre visszaítéltetni méltán kívánhatjuk”.⁵²

A viszony tehát korántsem volt békés, ami a tanítórendet az időleges engedmények megadására vezette: az egyik jobbágyot néhány éve halálra verő Illés Antal ispánt furkósbottal kergették el Attalából; a dobszaiaknak kiküldött dorgáló levél, mely a kibontakozó szabadságharc érdekében javasolt békés megegyezést, süket fülekre talált, hiszen az irtásfoglalók éppen a szabadságra és a polgári tulajdonra hivatkozva cselekedtek. Így kerülhetett sor olyan eseményekre, mint az attalai, ahol „látván az illető uradalmi gazdasíztet a múlt 1849. évi tavaszkor a Magyar honban a forradalom terén kifejlődött körülményeket, célszerűbbnek tartotta az uraságnak a homoki határban fekvő kaposberki rétjét”⁵³ fele részben a falunak átengedni. Göllében az uradalom az őszi és tavaszi gabona kilenced részét csak úgy tudta a parasztokkal betakaríttatni – immáron robot nélkül –, hogy odaígérte a mintegy 100 holdas kulai dúlló „elajándékozását”. A fonói „legelőfoglalókkal” a piaristák kénytelenek voltak megállapodni egy status quóban, miszerint a volt jobbágyok részére 308 hold erdőt, 95 hold legelőt és 33 hold kenderföldet átengedtek.⁵⁴

Összefoglalás

A 19. század elején súlyos anyagi nehézségekkel küszködő piarista rend I. Ferenc adományából megkapta az egyik legnagyobb múltú magyarországi nagybirtokot, a Szent István király által létrehozott székesfehérvári őrkanonokság ingatlanvagyonának (kuszodiátus) mintegy 50 000 holdnyi földterületét. A szerzetesek által irányított uradalom állandó jövedelmet biztosított a rendtartománynak, amit az iskolák fenntartására fordíthattak. A feudális gazdálkodásba lassan beletanuló szerzeteseknek azonban több kihívással kellett szembenézniük 1848-ig: a reformkori országgyűlések a

⁵¹ Uo.

⁵² Uo. 167.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

régi gazdasági rend kereteit feszegették, megpróbálták újraszabályozni a földesúr és jobbágy kapcsolatát. Mindeközben a reformellenzék körében egy komplex társadalmi, gazdasági, politikai program bontakozott ki, ami egy polgári Magyarország megteremtését szorgalmazta. A piaristák ugyan követték a változásokat, mégis váratlanul érte őket az áprilisi törvények által teremtett új helyzet, ami – a rend szempontjából – bizonytalanságot, sőt az uradalom szempontjából több megoldhatatlannak látszó problémát vetett fel.